

Filip Tvrđý

působí na Katedře filozofie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde vyučuje teorii argumentace, dějiny novověké filozofie, epistemologii a filozofii vědy. Vydal knihy Turingův test: filozofické aspekty umělé inteligence (2014) a Nesnáze introspekce: svoboda rozhodování a morální jednání z pohledu filozofie a vědy (2015).

Neřesti a konspirace

Pseudovědecké teorie jsou uzavřeny vůči možnosti vyvrácení, ale s konspiračními teoriemi to tak jednoduché není, protože mnohé zprávy o konspiracích jsou pravdivé. Přijetí jedné konspirační teorie nicméně může vést k přijetí jiné, která je s ní v přímém protikladu. *Co nás žene do pasti konspiračního myšlení?*

Ti nahoře vás nenávidí. Chtějí vás zmanipulovat, zotročit, možná dokonce zabít. Už v roce 1996 podepsala vláda České republiky tajnou dohodu s administrativou Spojených států amerických, na jejímž základě probíhá práškování našich obyvatel zvláštními chemikáliemi. Není úplně jasné, o které látky se jedná, ale odborníci z internetu spekulují o použití barya, vápníku, hořčíku, titanu, metalických solí nebo mikrovláken. O průběhu se může každý přesvědčit na vlastní oči, stačí se podívat na oblohu, která je v některých dnech rozbrázděná zlověstnými drahami chemtrails. Ty sice na první pohled vypadají jako nevinné kondenzační stopy, které za sebou běžně zanechávají dopravní letadla, ale na rozdíl od nich v sobě skrývají nebezpečí. Důvodů pro práškování je celá řada a patří mezi ně zklidnění populace, ovládnání myšlení nebo snížení porodnosti, případně ovlivňování lokálního počasí a globálního klimatu. Ultimátním cílem je nastolení Nového světového řádu a zotročení „*ovčanů*“, což jsou všichni ti, kteří důvěřují propagandistickým médiím a neprohlédli zlovolný plán elit skrytý za kulisami dějin. Ostražitější občané na rizika spojená s chemtrails neúnavně upozorňují na sociálních sítích a v diskusních skupinách, navíc proti nim dokážou i aktivně bojovat. Nejefektivnější metodou je octování čili systematické rozstříkávání octa, jehož vypařování má až zázračnou schopnost chemtrails rozptýlit. Pouhých pět litrů octa dokáže údajně vyčistit chemtrails v okruhu dvaceti kilometrů, a to během necelé jedné hodiny. Pokud se chcete přidat k celosvětovému hnutí odporu, můžete vylévat ocet na asfalt, vyvařovat jej v hrncích a konvicích nebo rozvěšovat v octu namočené utěrky. Maminky mohou umístit lahev přímo do podvozku dětského kočárku a ocet pohodlně rozlévat při procházce se svým batoletem.

Historika o chemtrails je jednou z mnoha konspiračních teorií, které jsou dnes ve světě populární. Většine lidí mohou znít naprosto neuvěřitelně, ale přesto mají

překvapivě velké množství příznivců. V roce 2013 provedla americká společnost PUBLIC POLICY POLLING průzkum veřejného mínění o rozšířenosti konspiračních teorií mezi obyvateli USA, jehož výsledky lze považovat za nanejvýš znepokojivé. Existenci chemtrails uznávalo 5 % respondentů, 7 % považovalo přistání na Měsíci za zfalšované. Podle 11 % dotazovaných stála americká vláda za útoky 11. září 2001 a plných 21 % tvrdilo, že tatáž vláda zatajuje havárii mimozemského kosmického plavidla u městečka Roswell v Novém Mexiku, k níž mělo dojít v roce 1947. Pětina účastníků výzkumu sdílela přesvědčení, že existuje vztah mezi dětským očkováním a vznikem autismu. I bizarně znějící teorie o existenci ještěřích lidí, již jsou schopni měnit svůj vzhled a kteří ovládají světovou politiku, si našla 4 % příznivců. Není přitom na místě vysmívat se omezeným Američanům, protože ani výsledky z České republiky nejsou příliš povzbudivé. Výzkumníci Syrovátka a Pinkas z PRAGUE SECURITY STUDIES INSTITUTE zveřejnili v listopadu 2020 informace (*Case Study: Profiles and Attitudes of Czechs that Believe in Conspiracy Theories*), podle nichž 28 % Čechů zcela či spíše souhlasí s tvrzením, že útoky z 11. září provedla americká vláda, což je více než v USA. Celých 19 % respondentů rozhodně sympatizovalo s myšlenkou, že světové dění kontrolují tajné skupiny. Je to poněkud paradoxní, protože 20 % z nich uznávalo, že dění ve světě řídí Židé. Víra v nesmyslné konspirační teorie je přitom rozšířena i mezi profesionálními politiky. Například bývalý poslanec a senátor za ČSSD Jiří Vyvadil na svém sociálním profilu tvrdil, že NATO kromě chemtrails používá pro šíření škodlivých látek i postřik křídel stěhovavých ptáků.

Konspirační teorie představují důležitý interdisciplinární problém a sociální vědy mu v posledních letech věnují zaslouženou pozornost. Psychologové se snaží vytvořit psychologický profil zastánců konspiračních teorií, kteří mají zvýšené sklony k narcismu, pocitu

méněcennosti a kognitivní disonanci. Sociologové zase zkoumají vliv sociálních sítí na šíření konspiračních teorií a zamýšlejí se, jak překonat izolovanost marginalizovaných skupin, které jsou k jejich přijetí zvláště náchylné. Politologové studují vztah konspiračního teoretizování k politickému extremismu a všímají si, jak se konspiračním teoriím lépe daří ve společnostech s nedostačnou demokratickou kontrolou vlády, v nichž občané nedůvěřují státní propagandě a cenzuře podléhajícím médiím. K tématu ale mají co říct i filozofové, kteří se v rámci epistemologie už odedávna zabývají otázkou, proč lidé ochotně přijímají nepravdivá a nezdůvodněná přesvědčení - ať už se jedná o pseudovědu, náboženský fundamentalismus nebo právě konspirační teorie. Termín „konspirační teorie“ se začal ve veřejném prostoru sporadicky objevovat už od 60. let 19. století, ale do širšího povědomí se dostal až v návaznosti na myšlenky rakousko-britského filozofa Karla R. Poppera. Ve druhém svazku *Otevřené společnosti a jejích nepřátel* Popper poprvé definoval konspirační teorii jako názor, podle něhož ve společnosti působí mocní jednotlivci nebo organizace, které v utajení pracují na prosazení svých skrytých zájmů. Negativní jevy, k nimž v dějinách dochází - jako je válka, nezaměstnanost nebo bída - jsou přímými důsledky realizace plánů těchto vlivových skupin, a proto je třeba spiknutí za každou cenu odhalit. Popper se domníval, že příčinou popularity konspiračních teorií ve 20. století je sekularizace náboženských představ:

„Víra v homérské bohy, jejichž spiknutím se vykládá historie trojské války, je pryč. Bozi jsou opuštěni. Jejich místa však zaujali mocní lidé nebo skupiny - temné nátlakové skupiny, které jsou ve své špatnosti zodpovědné za všechna zla, kterými trpíme - jako třeba sionští mudrci, monopolisté, kapitalisté, imperialisté.“

Největším Popperovým přínosem v teorii poznání a filozofii vědy byl jeho pokus o demarkaci pseudovědy, tedy odlišení mezi skutečnou vědou a její pseudovědeckou alternativou. Popper jako kritérium vědeckosti navrhol falzifikovatelnost: vědecké teorie jsou podle něj otevřeny možnosti empirického vyvrácení, protože v případě, že se objeví nová protievidence, ji vědci opustí. Oproti tomu pseudovědecké teorie se vyznačují imunizací vůči falzifikaci - jsou uzavřeny možnosti vyvrácení, nelze je vůbec empiricky testovat. Nabízí se proto, abychom ke konspiračním a pseudovědeckým teoriím přistupovali jako ke dvěma projevům téhož metodologického nedostatku. Povšimněme si navíc, že z epistemologického hlediska není mezi pseudovědeckými a konspiračními teoriemi větší rozdíl. Pseudověda je založena na představě, že konspiračním záměrem vědců je boj proti alternativním vysvětlením. Naopak kon-

spirační teorie často využívají poznatků pseudovědy, jak je patrné právě na příkladu chemtrails: práškování samotné je projevem konspirace, octování pak pseudo-vědeckým nepochopením středoškolského učiva fyziky a chemie.

Sám Popper ale upozornil, že tak jednoduché to nebude. Na rozdíl od pseudovědy, která nefunguje za žádných okolností, jsou mnohé zprávy o konspiracích pravdivé. Dějiny lidstva se hemží dobře zdokumentovanými spiknutími, v nichž malá skupinka konspirátorů ve skrytu plánovala činy proti jednotlivcům či skupinám, někdy dokonce úspěšně. Měli bychom proto uznat, že některé konspirační teorie jsou popisem reálných událostí, a proto bychom je měli považovat za zdůvodněné (např. vražda Julia Caesara). Jiné spiklenecké teorie naopak skutečnosti neodpovídají, a lze je odmítnout jako nezdůvodněné (např. vražda Diany Spencer). Navíc je možné, abychom tutéž událost popsali obojím způsobem. Tak například teroristické útoky 11. září 2001 lze vykládat jako konspiraci organizovanou AL-KÁIDOU, čemuž odpovídá náš současný stav poznání, anebo jako zlovolné společenství amerických tajných služeb, pro něž nemáme žádné důvěryhodné doklady. V současné filozofii konspiračních teorií proto panuje neshoda mezi partikularistickým a generalistickým přístupem k jejich vymezení. Partikularisté se domnívají, že není důvod šmahem odmítat všechny spiklenecké teorie, protože bychom je měli nejprve pečlivě prozkoumat a teprve potom rozlišit ty zdůvodněné od nezdůvodněných. Naopak generalisté by si situaci rádi zjednodušili a navrhují vytvoření seznamu charakteristik, které jsou vlastní všem nezdůvodněným zvěstem o konspiracích. Jakkoli rozumím pohnutkám představitelů partikularistického tábora, některé jejich teze mě naplňují obavami. Například filozofové Charles Pigden nebo David Coady věnují spoustu času a energie obhajobě zastánců konspiračních teorií, kteří podle nich plní ve společnosti důležitou funkci, a tou je kontrola

demokraticky zvolených vlád. Podle Pigdena je třeba považovat sympatizanty konspiračních teorií za racionální a zodpovědné občany, kteří ve společnosti nejen hrají důležitou roli, ale jsou možná ještě rozumnější než jejich méně podezřívaví spoluobčané. Podle některých jiných myslitelů, jako zmíněného Coadyho, je naopak možné za iracionální považovat zastánce tzv. koincidenčních teorií („*coincidence theorists*“), kteří naprosto odmítají možnost jakýchkoli konspirací a podle nichž vše ve světě je jen náhoda, koincidence. Ještě nebezpečnější mohou být údajně osoby trpící fobií z konspiračních teorií („*conspiracy theory phobia*“), kteří používají obvinění z konspiračního myšlení jako nekorektní útok na zastánce menšinových názorů, jež jsou v rozporu s oficiálním směřováním vlády.

Filozofové jako Pigden a Coady hájí zastánce konspiračních teorií, protože tím dávají najevo svůj nesouhlas s politikou západních vlád posledních desetiletí. Je pravdou, že představitelé demokratických států někdy sahají ke konspiračním prostředkům - např. úsilí Nixony administrativy nelegálně odposlouchávat politické oponenty ve skandálu WATERGATE, snaha Reagany vlády nezákonně prodávat zbraně teroristickým režimům v aféře ÍRÁN-CONTRAS apod. Tyto zdůvodněné zprávy o reálných konspiracích ale nejsou tím, co by dnešní zastánci konspiračních teorií obhajovali - jim jde obvykle o mnohem pochybnější, dostatečně nedoložené zkažky o spiknutích, pro něž neexistují důvěryhodná svědectví. Naprostá většina dnešních konspiračních teorií není intelektuálním cvičením prohlubujícím uvědomělost občanů, jsou to rozsáhlé soubory dezinformací ohrožujících majetek, zdraví a život mnoha lidí. Konspirační teorie není třeba obhajovat, ale identifikovat, demaskovat, kritizovat a vyvracet. O to se pokouší například britský filozof Quassim Cassam, jehož kniha *Konspirační teorie* vyšla anglicky v roce 2019 a o rok později i v českém překladu.

Cassam považuje konspirační teorie za formu politické propagandy, jejich šíření je strategií k dosažení určitých ideologických cílů. Pokud například tvrdíte, že střelba na amerických středních školách je operací pod falešnou vlajkou, jíž se účastní najatí herci v roli vrahů i obětí, sledujete tím pravděpodobně snahu vyhnout se opatřením omezujícím právo vlastnit zbraň. Konspirační teorie jsou proto častým nástrojem ve službách politického extremismu, a to pravicového i levicového, který při prosazování svého programu sahá ke všem možným prostředkům. Cassam je představitelem generalistického přístupu a v jeho rámci formuluje seznam vlastností, které charakterizují nezdu-

vodněné konspirační teorie: jsou spekulativní, opoziční, ezoterické, amatérské a premoderní. Znamená to, že jsou založeny spíše na domněnkách než na faktech, se kterými navíc jejich zastánci zacházejí velmi ledabyle. Jsou vždy v opozici vůči oficiálním vysvětlením a u svého publika vyvolávají pocit spiklenecké sounáležitosti, protože jsou určeny jen nemnohým zasvěceným. Tvůrci konspiračních teorií nejsou obvykle experti z příslušných odvětví, ale amatéři dychtící po širším uznání - tak se k imunologickým otázkám vyjadřují například zubaři a ke geopolitickým zase bývalí tělocvikáři. Premoderní ráz konspiračního myšlení konečně označuje představu, podle níž je možné, aby byly složité události zcela řízeny nevelkou skupinkou spiklenců, jejichž působení úspěšně uniká pozornosti veřejnosti. To ve skutečnosti není možné, protože jestli nás modernita něčemu naučila, pak je to neschopnost předpovídat, natož ovlivňovat budoucí události žádoucím způsobem. Svět je prostě příliš složitý, aby nad ním mohl někdo mít úplnou kontrolu.

Velkou část své knihy Cassam věnuje kritice přístupu, který sám před pár lety považoval za plodný, tedy zkoumání intelektuálního profilu zastánců konspiračních teorií z psychologického hlediska. Ještě v roce 2015 publikoval v časopisu AEON článek *Bad Thinkers*, v němž se snažil identifikovat defekty v jejich myšlení. Později se ale začal domnívat, že sestavení takového katalogu kognitivních zkreslení není možné, a začal preferovat pojetí, které považuje konspirační teorie spíše za politický než psychologický fenomén. Přiznám se, že mi v tomto ohledu jeho argumentace nepřipadá přesvědčivá. Psychologové za posledních pár let odvedli obrovský kus práce při popisu charakterových vlastností, jimiž disponují zastánci konspiračních teorií - za zvlášť inspirativní je možné považovat výzkumy Karen M. Douglas anebo Roberta Brothertona. Navíc i v samotné filozofii existuje tzv. epistemologie neřestí, jíž je Cassam čelným proponentem a která se snaží vysvětlit neúspěch při dosažení poznání odkazem na intelektuální nedostatky jednotlivých myslitelů. V závěru svého článku bych chtěl vysvětlit, proč epistemologii neřestí považuji za vhodný nástroj pro studium konspiračních teorií a jak bych jednoduše charakterizoval intelektuální profil jejich zastánců.

Nejprve dvě stručné poznámky. Zaprvé - jsem přesvědčen, že existují lidé, kteří konspirační teorie veřejně šíří, aniž by jim sami věřili. Mnohé z takových teorií jsou formulovány tak, aby svým nositelům přinášely potěšení, napětí, prostě zábavu. A zadruhé - někteří příznivci konspiračních teorií sledují jejich šířením vlastní ekonomické zájmy. Přestože vědí nebo aspoň tuší, že se jejich sdělení nezakládá na pravdě, mohou tak dosahovat určitého zisku. I v České republice existují politické subjekty, které cílí na intelektuálně nejslabší voliče, a tomu přizpůsobují kvalitu svých veřejných vyjádření. Politické strany jako SVOBODA A PŘÍMÁ DEMOKRACIE nebo VOLNÝ BLOK se podle mého názoru podílejí na propagaci kon-

spiračních teorií, protože jim to zaručuje přízeň mnoha voličů. Případný volební zisk znamená nejen podíl na moci, ale i nemalé finanční výhody. Méně organizovaným příkladem jsou komerční dezinformátoři, jako je Jana Peterková nebo Patrik Tušl, kteří se snaží přimět své publikum, aby jim na odhalování spiknutí přispívali menšími finančními dary. Nezajímá mě proto ani tak intelektuální charakter těch, již konspirační teorie produkuje, jako spíš konzumentů takového obsahu, kteří nejsou přímo motivováni ziskovými cíli.

Je pozoruhodné, že konspirační a pseudovědecké teorie jsou obvykle přijímány ve větších trsech. Pokud například vezmete za svou hypotézu, že Johna Fitzgeralda Kennedyho nezabil osamělý střelec Lee Harvey Oswald, existuje u vás vyšší pravděpodobnost akceptování dalších nesouvisejících teorií o zlovolných spiknutích - např. o neblahé roli George Sorose ve středo-

Mrtvá a živá

evropských událostech nebo utajované přítomnosti mimozemských vetřelců mezi námi. Věc se má dokonce tak, že přijetí jedné konspirační teorie může vést k přijetí jiné, která je s ní v přímém protikladu. Tento jev ilustrovali Michael J. Wood a jeho spolupracovníci v článku *Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories* na příkladu princezny Diany: lidé, kteří považovali její smrt za úmyslnou vraždu, se zároveň často domnívali, že žije někde ve skrytu a svůj skon jen fingovala. Zdá se mi proto pravděpodobné, že konspirační úvahy jsou zvláště atraktivní pro osoby, jejichž myšlení je zatíženo určitými nedostatky. Epistemologové se často spoléhají na tradiční výčty takových neřestí, mezi něž obvykle patří předpojatost, dogmatismus, nedbalost,

lhostejnost k detailům, důvěřivost, intelektuální zbabělost nebo naopak intelektuální pýcha. Já se ale domnívám, že dvěma hlavními faktory jsou *lenost* a *sebepřeceňování*. Kognitivní leností míním sníženou schopnost analytického myšlení, kdy jednotlivci nejsou schopni nebo ochotni odvozovat logicky konsekventní závěry z dostupných informací. Znamená to ale také, že lidé nezohledňují nebo zcela přehlížejí případnou protievidenci. Sebepřeceňování se odehrává na vyšší, metakognitivní úrovni - tedy na úrovni myšlení o samotném myšlení. Laici často nechápou svou roli ve společnosti vědění a považují se za experty i v oblastech, o nichž nemají sebemenší povědomí. Teprve kombinace těchto dvou defektů vede k přijetí těch nejbizarnějších konspiračních teorií. Účinným receptem na jejich šíření by měl proto být apel na píli při zpracovávání informací a skromnost při jejich prezentování. Za určitých okolností všichni projevujeme neznalost. Pokud ale o svých případných intelektuálních schopnostech vůbec nepochybujeme, dopouštíme se mnohem závažnějšího prohřešku, který nás může nahnat do pastí konspiračního myšlení, z níž už nemusí být úniku.